

CONSIDERAȚII GENERALE REFERITOARE LA SUBIECȚII RĂSPUNDERII CONSTITUȚIONALE

Ion MURUIANU,
judecător la Curtea de Apel Chișinău

RÉSUMÉ

Dans la dernière décennie, la question de la responsabilité constitutionnelle est devenue très populaire et a suscité un intérêt considérable et causer des études approfondies et multidimensionnels. Connaissant cette institution juridique est pratiquement impossible sans élucidation des sujets qui sont tenus responsables constitutionnel.

Dans cet article, nous présentent quelques considérations générales sur les sujets de la responsabilité constitutionnelle en tenant compte de l'avis de plusieurs chercheurs dans le domaine.

Mots-clés: responsabilité constitutionnelle, délit constitutionnelle, les sujets de la responsabilité constitutionnelle.

REZUMAT

În ultimii zece ani, problematica răspunderii constituționale a devenit destul de populară, suscitând un interes deosebit și determinând o studiere amplă și multiaspectuală. Cunoașterea acestei instituții juridice este imposibilă fără elucidarea subiecților care sînt pasibili de răspundere constituțională.

În articolul de față expunem unele considerații generale privind subiecții răspunderii constituționale, luînd în considerație opiniile mai multor cercetători în materie.

Cuvinte-cheie: răspundere constituțională, delict constituțional, subiecții răspunderii constituționale.

Introducere. Răspunderea juridică constituțională survine pentru violarea normelor juridice constituționale, altfel spus pentru comiterea delictelor constituționale – fapte (acțiuni sau inacțiuni) ilegale comise de către subiecții raporturilor juridice constituționale care atentează asupra valorilor sociale protejate de constituție. Respectiv, este importantă determinarea subiecților care, fiind participanți la raporturile juridice de drept constituțional, pot fi trași la răspundere constituțională pentru încălcarea normelor constituționale.

În articolul de față vom prezenta opiniile mai multor cercetători străini și autohtoni referitoare la subiecții răspunderii constituționale, în vederea determinării cercului acestora și particularităților de care dispun.

Argumentarea existenței de sine stătătoare a răspunderii constituționale ca formă distinctă de răspundere juridică este imposibilă în lipsa determinării subiecților asupra cărora aceasta se răsfrînge. Respectiv, abordarea acestei problematice este foarte actuală, ținînd cont de faptul că în prezent răspunderea constituțională parcurge un amplu proces de constituire ca instituție juridică.

Rezultate și discuții. Propunîndu-ne o abordare a problemei subiecților răspunderii constituționale, vom nota inițial că în literatura juridică este utilizată atît noțiunea de „subiect al delictului constituțional”, cît și noțiunea de „subiect al răspunderii constituționale”. De regulă, prin utilizarea termenului de „subiect al răspunderii constituționale” se are în vedere subiectul delictului constituțional. În același timp, în unele cazuri e necesar de a distinge subiectul răspunderii constituționale de cel al delictului constituțional, reieșind din noțiunea răspunderii constituționale.

În cazul în care răspunderea este privită ca *obligație*, noțiunea de subiect al delictului constituțional coincide cu cea de subiect al răspunderii constituționale. În majoritatea cazurilor aceste noțiuni sînt utilizate ca identice.

Dacă răspunderea este privită ca *raport juridic*, atunci subiecți ai răspunderii constituționale sînt atît persoanele față de care se aplică sancțiuni (subiect pasiv), cît și cele care le aplică (subiect activ). De aici putem deduce că noțiunea de subiect al răspunderii constituționale este mai largă ca cea de subiect al delictului constituțional. Este important sub acest aspect fap-

tu că în funcție de raportul juridic unul și același subiect poate atît să suporte, cît și să aplice măsurile de răspundere constituțională. Uneori însă subiecții care aplică măsurile nu pot să suporte aplicarea acestora (de ex., poporul) și viceversa (cetățeanul, cetățeanul străin) [13, p. 44-45].

Sub aspect conceptual, în studiile de specialitate subiectul răspunderii constituționale (subiectul pasiv) este definit ca fiind participantul la raporturile juridice constituționale, căruia – potrivit normelor constituționale – îi revine obligația de a răspunde pentru comportamentul său în sfera juridico-constituțională, asigurată de posibilitatea aplicării sancțiunilor constituționale [13, p. 107]. Într-o altă viziune, subiecții răspunderii constituționale sînt subiecții raporturilor juridice constituționale susceptibili și obligați să răspundă pentru comportamentul lor, iar în cazul comiterii unui delict constituțional să suporte unele consecințe negative, inclusiv un prejudiciu sau alte restrîngerii legale, asigurate de posibilitatea aplicării față de ei a măsurilor de influență statală, inclusiv a constrîngerii [23, p. 398].

Destul de relevantă în acest sens este **L. V. Zabrovskiaia**, care

definește subiectul delictului constituțional ca fiind participantul la raporturile juridice constituționale care a comis un delict constituțional, fiind susceptibil de a suporta răspunderea constituțională potrivit normelor juridice constituționale. Răspunderea acestui subiect intervine pentru abaterea comportamentului său de la modelul stabilit de dispoziția normei juridice constituționale [17, p. 33].

Din definițiile expuse se poate conchide că subiectul răspunderii constituționale dispune de câteva particularități:

- în primul rând, este un participant la raporturile juridice constituționale, adică dispune de capacitatea juridică constituțională;

- în al doilea rând, el este obligat să răspundă pentru comportamentul său;

- în al treilea rând, în dreptul constituțional îi este prevăzută posibilitatea de a suporta anumite restrângeri de natură constituțională (el dispune de capacitate delictuală constituțională).

În context, **M. N. Kolosova** susține că, în principiu, subiecții răspunderii constituționale coincid cu subiecții raporturilor juridice constituționale. Altfel spus, dacă subiectul de drept dispune de drepturi și obligații constituționale, atunci el este subiect al răspunderii constituționale [19, p. 60].

Cel mai controversat aspect al problemei în discuție ține de cercul subiecților răspunderii constituționale, în doctrină fiind expuse mai multe viziuni. Respectiv, **D. T. Șon** susține că cercul organelor și persoanelor asupra cărora se răsfrânge răspunderea constituțională este destul de îngust, comparativ cu cercul subiecților altor forme de răspundere. În cazul dat este vorba de răspunderea organelor supreme în Stat, a organelor regionale și locale, a deputaților, demnitarilor și funcționarilor publici, adică a acestor structuri și persoane care iau cele mai importante hotărâri în Stat [27, p. 35].

Poziția dată este susținută și de către **M. P. Avdeenkova** și **I. A.**

Dmitriev, potrivit cărora subiect al delictului constituțional poate fi doar organul sau funcționarul public în competența căruia constituția atribuie funcțiile de exercitare a puterii publice [8].

Asupra acestui aspect s-a expus și **D. Baltaga**, care, în viziunea noastră, este destul de confuz, deoarece notează că subiecte ale răspunderii juridice constituționale sînt, mai întîi de toate, subiectele care dispun de drepturi și împuterniciri constituționale: Statul în ansamblu, organele puterii de stat, organele de autoadministrare, persoanele cu înalte funcții de răspundere [2, p. 247; 1, p. 150]. După cum se poate observa, poziția Domniei Sale nu e clară: subiecți sînt doar cei enumerați sau mai sînt și alții?

Alți cercetători (printre care **N. A. Duhno** și **V. I. Ivakin** [16, p. 15]), criticînd această poziție, susțin că cercul subiecților răspunderii constituționale este cu mult mai larg.

În viziunea lui **V. A. Vinogradov**, aceștia sînt foarte variați în comparație cu subiecții altor forme de răspundere juridică, această calitate avînd: elementele componente ale Statului (subiecții federației, formațiunile autonome); organele de stat (șeful Statului, parlamentul, guvernul etc.); formațiunile sociale și colectivele de cetățeni cu caracter public; funcționarii publici; organele administrației publice locale; indivizii (cetățenii, cetățenii străini, persoanele fără cetățenie, persoanele cu mai multe cetățenii). Respectivii subiecți pot fi obligați să răspundă pentru comportamentul lor și să suporte influența negativă a normelor constituționale în cazul devierii de la modelul prevăzut. Prin esență, acestea sînt premisele capacității juridice a subiecților în cauză de a comite delict constituțional și de a răspunde pentru aceasta [14, p. 64].

De rînd cu enumerarea concretă a subiecților răspunderii constituționale, în studiile de specialitate se operează și cu unele clasificări ale acestora. Una dintre cele mai des întîlnite este distincția dintre su-

biecții *colectivi* și cei *individuali*.

Cercetătoarea **T. D. Zrajevskaia** atribuie la categoria subiecților individuali: cetățenii, deputații și funcționarii aleși sau nișiți de organele reprezentative, în timp ce subiecții colectivi care dispun de capacitate delictuală constituțională sînt: organele de stat și alte formațiuni sociale (comisiile permanente ale organelor reprezentative, comisiile electorale) [18, p. 125].

La rîndul său, **V. O. Lucin** consideră drept subiecți individuali cetățenii, cetățenii străini și persoanele fără cetățenie, precum și funcționarii, iar subiecți colectivi – organele puterii de stat și asociațiile obștești. În același timp, autorul face distincție între așa categorii de subiecți cum sînt: organele Statului, funcționarii Statului și cetățenii (cetățenii străini și persoanele fără cetățenie) [23, p. 398].

O clasificare distinctă a subiecților răspunderii constituționale poate fi atestată la cercetătoarea **M. N. Kolosova**, care în baza acesteia identifică direcțiile principale ale răspunderii constituționale ca concepție, și anume [19, p. 6-8]:

- *răspunderea structurilor puterii față de societate* pentru realizarea acelor competențe cu care au fost împuternicite de către popor, ca unic deținător al puterii; persoanele și instituțiile de stat concrete;

- *răspunderea Statului* pentru asigurarea drepturilor și libertăților omului și cetățeanului;

- *răspunderea constituțională a persoanei* sau a unui grup de persoane pentru neîndeplinirea obligațiilor sau pentru comiterea abuzului de drepturile constituționale.

O clasificare relevantă a subiecților răspunderii constituționale este propusă de **V. O. Lucin**: organele Statului, funcționarii Statului și cetățeanul, răspunderea fiecărei categorii dispunînd de mecanisme distincte de realizare. În concret, drept subiecte ale delictului constituțional pot fi: organele puterii de stat, organele administrației publice locale, funcționarii (demnitarii), cetățenii și asociațiile acestora, dat fiind faptul că în constituție sînt

consacrate obligațiile acestora. Lista dată poate fi extinsă în cazul investirii cu obligații constituționale și a altor subiecți de drept sau obținerii de către aceștia a drepturilor constituționale, precum și în cazul creării unui nou organ investit cu atribuții constituționale.

O problemă destul de polemică în studiile de specialitate ține de recunoașterea calității de subiect al răspunderii constituționale poporului, Statului și persoanelor fizice. Respectiv, **N. A. Bobrova**, **T. D. Zrajevskaia** [12, p. 89], **L. S. Mamut** [24, p. 19-28] recunosc în calitate de subiecți ai răspunderii constituționale poporul, națiunea și Statul. Criticând această afirmație, unii autori susțin că nici poporul, nici națiunea și nici Statul nu pot fi recunoscuți în măsură deplină ca subiecți ai răspunderii constituționale, deoarece lipsește atât instituționalizarea lor, cât și acea instanță care ar fi în drept și în stare să aplice față de ei constrângerea de stat [9, p. 176].

Într-o altă lucrare, **T. D. Zrajevskaia** [18, p. 124] menționează că acești subiecți nu au capacitate delictuală, dat fiind faptul că, în primul rând, răspunderea întotdeauna presupune existența a doi subiecți participanți la raportul juridic, unul dintre ei având posibilitatea și fiind competent să exercite o influență coercitivă asupra subiectului vinovat. Respectiv, asemenea subiecți care să aplice măsuri de constrângere față de popor, națiune și Stat nu sînt și nici nu pot fi. În al doilea rând, răspunderea reprezintă un rezultat al devierii comportamentului subiectului vinovat de la voința legiuitorului. Reieșind din faptul că în cadrul Statului legea reprezintă voința poporului, națiunii și a Statului, evident că recunoașterea capacității delictuale a acestor subiecți nu este justificată.

În studiile de specialitate poate fi atestat și un alt argument în acest sens. Astfel, o serie de cercetători (**D. A. Lipinski**, **S. A. Avakian**, **O. E. Kutafin**, **N. M. Kolosova**, **J. I. Ovsepien** etc.) nu recunosc o asemenea calitate pentru popor,

în virtutea faptului că legislația în vigoare nu prevede fapte ilegale al căror subiect ar putea fi poporul.

La rîndul său, ilustrul savant **S. A. Avakian** [7, p. 18] include poporul, Statul și organele supreme ale Statului într-o categorie specială de subiecți care participă la realizarea răspunderii constituționale. Potrivit Domniei Sale, acești subiecți sînt doar în drept să aplice sancțiuni constituționale, nefiind pasibili de răspundere constituțională, dat fiind faptul că nu există subiecți ierarhic superiori.

Rezervîndu-ne dreptul de a dezvolta subiectul răspunderii constituționale a Statului, vom atrage atenția cititorului la calitatea persoanei (fizice) ca subiect al răspunderii constituționale.

Se expun categoric contra recunoașterii persoanei ca subiect al răspunderii constituționale **M. B. Baglai** și **B. N. Gabricidze**, potrivit cărora, dacă cetățeanul nu deține funcții publice (nu este funcționar sau demnitar – *n.n.*), el nu poate fi tras la răspundere constituțională [11, p. 39; 10, p. 47].

În acest sens, merită atenție și opinia lui **J. I. Ovsepien**, care susține că subiecții delictului constituțional sînt subiecții raporturilor juridice constituționale, dar nu toți [25, p. 28]. Cu toate că persoanele fizice sînt participanți activi ai raporturilor juridice constituționale, ele nu pot fi subiecți ai răspunderii constituționale în virtutea faptului că nu sînt investite cu competențe de exercitare a puterii publice. În acest sens, autorul citat evocă ca exemplu un singur caz în care persoanele fizice pot fi subiecți ai răspunderii constituționale – atunci cînd obțin cetățenia Federației Ruse cu ajutorul unor informații și acte false (idee susținută și de **N. M. Kolosova** [19, p. 64], **V. A. Vinogradov** [13, p. 238-239] etc.).

Împotriva unei asemenea calificări pledează cercetătorul **D. A. Lipinski**, în viziunea căruia prin atribuirea persoanelor fizice la categoria subiecților răspunderii constituționale se confundă răspunderea constituțională cu alte forme de răs-

pundere juridică (penală, civilă, fiscală, disciplinară) [22, p. 207]. Respectiv, autorul citat argumentează: în primul rînd, persoanele fizice nu sînt subiecți ai răspunderii constituționale; în al doilea rînd, retragerea cetățeniei este o măsură de protecție, și nu de răspundere; în al treilea rînd, asemenea fapte generează răspunderea penală pentru falsificarea documentelor sau folosirea intenționată a acestora [22, p. 216].

În viziunea noastră, chiar dacă, după cum enunță **D. A. Lipinski**, pentru asemenea fapte survine răspunderea penală, totuși trebuie să recunoaștem că retragerea cetățeniei persoanei, ca urmare a acestora, nu constituie o pedeapsă penală, fapt ce servește ca temei suficient pentru recunoașterea naturii juridico-constituționale a acestei măsuri. Mai mult ca atît, prevederile art. 23 din *Legea cetățeniei Republicii Moldova* [5] confirmă acest fapt, stipulînd că: „retragerea cetățeniei (ca sancțiune constituțională – *n.n.*) are loc în cazurile în care persoana:

- a dobîndit cetățenia Republicii Moldova în mod fraudulos, prin informație falsă sau prin ascunderea unui fapt pertinent;
- s-a înrolat benevol în forțe armate străine;
- a săvîrșit fapte deosebit de grave prin care se aduc prejudicii esențiale statului”.

Așadar, în opinia noastră persoana fizică poate fi subiect al răspunderii constituționale, deoarece este participant la raporturile juridice constituționale și are capacitatea juridică necesară în acest sens, exemplul evocat anterior fiind destul de relevant.

În același timp, mai există delict pentru care persoana fizică poate fi trasă la răspundere constituțională. Este relevantă în acest sens și experiența în materie a altor țări. Abordînd subiectul sub aspect comparativ, **V. A. Vinogradov** [15, p. 91] menționează că, în pofida faptului că orice cetățean (persoană) poate să-și folosească liber drepturile și libertățile legale pentru dezvoltarea personalității sale, în unele consti-

tuții se interzice abuzul de aceste drepturi, fiind considerat o încălcare a constituției (deci, anticonstituțional) și atrage răspunderea (spre ex., art. 7 din Constituția Regatului Țărilor de Jos [21]). În acest sens, **N. M. Kolosova** susține că retragerea dreptului electoral pasiv survine pentru persoanele care au făcut abuz de acest drept [19, p. 6-8].

Asemenea abuzuri pot atrage aplicarea măsurilor de răspundere constituțională, inclusiv lipsirea de către instanța de jurisdicție constituțională de drepturile și libertățile de care persoana a făcut abuz, fapt prin care a atentat la drepturile și libertățile altor cetățeni. Examinarea cazului de lipsire a drepturilor și libertăților fundamentale în procesul constituțional îndeplinește o funcție de protecție preventivă a normelor constituționale de faptele anticonstituționale ale particularilor [15, p. 91].

Este important de accentuat faptul că, în funcție de natura drepturilor și libertăților fundamentale ale omului, monopolul asupra aplicării sancțiunilor în cauză trebuie să revină exclusiv instanței de jurisdicție constituțională.

În aceeași ordine de idei, este exemplificativ și art. 18 din Legea Supremă a Republicii Federative Germane [26], potrivit căruia persoana care folosește libertatea exprimării, libertatea asocierii, taina corespondenței, a legăturii telefonice, telegrafice, dreptul la proprietate pentru lupta împotriva bazelor unui regim liber democratic pierde aceste drepturi. Faptul și limitele pierderii drepturilor nominalizate sînt determinate de Curtea Constituțională Federală. Are dreptul de a depune petiția cu privire la lipsirea de drepturile fundamentale doar Bundestagul, Guvernul Federal sau Guvernul landului. Curtea Constituțională Federală acordă persoanei în cauză un anumit termen pentru a se prezenta și a-și exprima poziția, după care ia hotărîrea de a intenta procesul sau de a refuza petiția. În cazul în care petiția se dovedește a fi întemeiată, Curtea stabilește de care anume drepturi urmează

a fi lipsită persoana împotriva căreia s-a depus petiția. Curtea este în drept să stabilească un anumit termen pentru lipsirea de drepturi, dar nu mai mic de un an. În afară de aceasta, Curtea este în drept ca, pe toată perioada răspunderii, suplimentar să lipsească persoana de dreptul de a fi ales și a alege, precum și de dreptul de a ocupa funcții publice. În cazul în care Curtea nu stabilește un anumit termen sau termenul este mai mare de un an pentru lipsirea de drepturi, după scurgerea unei perioade de doi ani, în baza cererii persoanei sancționate, poate să anuleze hotărîrea parțial sau integral, fie să reducă perioada aplicării acesteia.

O altă sferă în care se aplică răspunderea constituțională este cea electorală [20, p. 39], în cadrul căreia, fiind bine dezvoltată (fapt explicat de specificul raporturilor juridice din domeniu [6, p. 21]), nu este expres prevăzută normativ.

Potrivit lui **I. Guceac**, răspunderea pentru încălcarea legislației electorale este un instrument de drept public care asigură interesul poporului în calitatea acestuia de deținător exclusiv al suveranității naționale în procesul de realizare de către cetățeni a drepturilor electorale și a dreptului de participare la referendumuri.

În funcție de apartenența ramurală a normelor care fundamentează răspunderea pentru încălcarea legislației electorale, se pot deosebi trei forme ale acesteia: răspunderea *constituțională* (conform dreptului electoral); răspunderea *penală* și răspunderea *contravențională*. La rîndul său, răspunderea constituțională poate fi divizată în răspunderea organelor electorale și răspunderea candidaților, asociațiilor electorale și a altor subiecți de drept electoral [4, p. 197-198].

Sînt exemplificative în acest sens prevederile art. 69 din *Codul electoral* al Republicii Moldova [3], care stabilesc:

(1) Persoanele fizice și juridice care încalcă prevederile legislației electorale, împiedică exercitarea liberă a drepturilor electorale ale

cetățenilor, împiedică activitatea organelor electorale poartă răspundere în conformitate cu legislația în vigoare.

(2) Pentru încălcarea legislației electorale, Comisia Electorală Centrală sau consiliul electoral de circumscripție poate aplica concurenților electorali sancțiuni sub formă de *avertisment* sau poate solicita aplicarea sancțiunii *anulării înregistrării*.

(3) Avertismentul se aplică prin hotărîre a Comisiei Electorale Centrale în cazul oricăror alegeri, precum și prin hotărîre a consiliului electoral de circumscripție în cazul alegerilor locale.

(4) Anularea înregistrării se aplică la solicitarea Comisiei Electorale Centrale, iar în cazul alegerilor locale – și la solicitarea consiliului electoral de circumscripție, prin hotărîre judecătorească definitivă care constată:

a) folosirea intenționată de către concurentul electoral a fondurilor financiare și materiale nedeclarate sau depășirea cheltuielilor peste plafonul mijloacelor din fondul electoral, în toate cazurile în proporții considerabile (mai mult de 5 la sută din suma-limită);

b) utilizarea intenționată de către concurentul electoral a mijloacelor financiare din străinătate;

c) nesuspendarea din funcție de către candidatul care are această obligație. În acest caz se anulează înregistrarea candidatului independent sau candidatul respectiv se exclude din lista concurentului electoral.

Profesorul **I. Guceac** este de părere că Codul electoral trebuie completat cu norme ale căror dispoziții ar dezvălui chiar și actele care atrag după sine anularea hotărîrii de înregistrare a candidaților. În categoria acestor acțiuni ar putea fi incluse [4, p. 200]: încălcarea regulilor de propunere a candidaților; încălcarea regulilor de înregistrare a candidaților; încălcarea regulilor de realizare a campaniei electorale; încălcarea regulilor de finanțare a campaniei electorale; folosirea de către candidați și de persoanele lor

de încredere, de conducătorii asociațiilor electorale a funcțiilor publice ori a mijloacelor și bunurilor publice în sprijinul candidaților; stabilirea unor cazuri de corupere a alegătorilor de către candidați, persoanele lor de încredere, asociații electorale și conducătorii acestora, alți subiecți de drept electoral care acționează în sprijinul anumitor candidați.

Concluzii. Generalizînd asupra subiectului cercetat, notăm că persoana fizică poate fi subiect al răspunderii constituționale în cazul în care fiind participant la raporturile juridice de drept constituțional, încalcă normele și principiile constituționale. În concret, răspunderea constituțională a persoanei poate surveni pentru obținerea frauduloasă a unor drepturi constituționale, precum și pentru comiterea unor abuzuri în exercitarea drepturilor sale, sancțiunile aplicate constînd în restrîngerea sau lipsirea de drepturile în cauză.

Referințe bibliografice

- Baltaga, D., *Teoria răspunderii juridice: aspecte doctrinare, metodologice și practice, teză de doctor habilitat în drept*, Chișinău, 2008.
- Baltaga, D., *Teoria răspunderii și responsabilității juridice*, Chișinău: ULIM (F.E.-P. Tipografia Centrală), 2007.
- Codul Electoral al Republicii Moldova*, nr. 1381 din 21.11.1993. În: Monitorul Oficial al Republicii Moldova, nr. 81 din 18.12.1997.
- Guceac, I., *Drept electoral*. Chișinău: E. E.-P. Tipografia Centrală, 2005.
- Legea cetățeniei Republicii Moldova*, nr. 1024-XIV din 02.06.2000, republicată în Monitorul Oficial al Republicii Moldova, 2005, ediție specială din 09.12.2005.
- Moraru, E., *Aspecte ale mecanismului răspunderii juridice a statului în Republica Moldova*. În: *Legea și Viața*, 2011, nr. 10.
- Авакьян, С. А., *Государственно-правовая ответственность*. В: Советское государство и право. 1975, nr. 10.
- Авдеенкова, М. П.; Дмитриев Ю. А., *Конституционно-правовая ответственность в России*. В: *Право и жизнь*, 2002, nr. 45, <http://www.law-n-life.ru/arch/n45.aspx>.
- Александрова, Н. А., *Конституционное (государственное) право России: учебно-методический комплекс по специальности 030501 – Юриспруденция*, Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2005.
- Баглай, М. В., *Конституционное право Российской Федерации*. Учебник для вузов. 6-е издание. Москва: НОРМА, 2007.
- Баглай, М. В.; Габричидзе Б. Н., *Конституционное право Российской Федерации*, учебник для юридических вузов и факультетов, Москва: ИНФРА•М–Кодекс, 1996.
- Боброва, Н. А., Зражевская, Т. Д., *Ответственность в системе гарантий конституционных норм*, Воронеж: Издательство Воронежского Университета, 1985.
- Виноградов, В. А., *Конституционная ответственность: вопросы теории и правовое регулирование*, Москва, 2000.
- Виноградов, В. А., *Состав конституционного деликта*. În: *Законодательство*, 2003, nr. 10.
- Виноградов, В. А., *Конституционное правосудие: проблемы реализации мер конституционно-правовой ответственности*. В: *Конституционное право: Восточно-европейское обозрение*, 2002, nr. 4 (41).
- Духно, Н. А.; Ивакин, В. И., *Понятие и виды юридической ответственности*. В: *Государство и Право*, 2000, nr. 6.
- Забровская, Л. В., *Конституционно-правовая ответственность в ретроспективном формате*. В: *Закон и Право*, 2003, nr. 3.
- Зражевская, Т. Д., *Ответственность по советскому государственному праву*, Воронеж: Издательство Воронежского Университета, 1980.
- Колосова, Н. М., *Конституционная ответственность в Российской Федерации: ответственность органов государственной власти и иных субъектов права за нарушение конституционного законодательства Российской Федерации*, Москва: Городец, 2000.
- Коллюшин, Е. И., *Конституционное право России: курс лекций*, Москва: ОАО Издательский дом «Городец», 2006.
- Конституция Королевства Нидерландов*, от 17 февраля 1983 года, http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/nethrlnld/holand-r.htm.
- Липинский, Д. А., *Проблемы юридической ответственности: Монография*, СПб.: Юридический центр Пресс, 2003.
- Лучин, В. О., *Конституция Российской Федерации. Проблемы реализации*, Москва: Издательство ЮНИТА-ДАНА, 2002.
- Мамут, Л. С., *Проблема ответственности народа*. В: *Вопросы философии*, 1999, nr. 8.
- Овсепян, Ж. И., *Критерии конституционной ответственности в Российской Федерации*, часть 1. В: *Северо-Кавказский юридический вестник*, 2001, nr. 4.
- Основной закон Федеративной Республики Германия* от 23 мая 1949 г. (с последующими изменениями и дополнениями до 20 октября 1997 г.). <http://vivovoco.rsl.ru/VV/LAW/BRD.HTM>.
- Шон, Д. Т., *Конституционная ответственность*. В: *Государство и Право*, 1995, nr. 7.